

مقاله پژوهشی: بررسی ادبیات نظری و راهبردهای پدافند رسانه‌ای با توجه به ویژگی‌های تهدیدات نوین: مرور نظام‌مند

مریم بستان پیرا^۱، عبدالرضا سبحانی^۲، سید محسن بنی‌هاشمی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۶

چکیده

یکی از مشخصه‌های جنگ‌های نوین از جمله جنگ‌های ترکیبی، به‌کارگیری رویکرد «تاثیرمحور» در این جنگ‌هاست. در این رویکرد از تمامی مؤلفه‌های قدرت برای دستیابی به یک هدف بر علیه دشمن استفاده می‌شود. تهدیدات رسانه‌ای نیز در تعاملی هم‌افزا با سایر تهدیدات به‌صورتی هدفمند بر علیه طرف مقابل به‌کار گرفته می‌شوند. پژوهش حاضر با هدف بررسی ادبیات نظری پدافند رسانه‌ای و استخراج راهبردهای آن با توجه به ویژگی‌های تهدیدات نوین شکل گرفت. این پژوهش با استفاده از روش مرور سیستماتیک انجام شد. داده‌ها بر اساس راهنمای اوکولی و شایرام و با بررسی مقالات در سه پایگاه داده مگ‌ایران، نورمگز و تیلور اند فرنیس استخراج شد. در تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل مضمون و نرم‌افزار مکس کیودا بهره‌برداری شد. نتایج نشان می‌دهد، مهم‌ترین ویژگی‌های تهدیدات نوین شامل، توجه به ارتباط سیستمی میان مراکز ثقل یک کشور، استفاده مرکب از ارکان مختلف قدرت، ترکیب قدرت سخت و نرم به‌صورت هوشمند و هم‌افزا در جهت رسیدن به اثرات مطلوب و توجه ویژه به نرم‌افزارگرایی است. از این رو می‌بایست کلیه اقدامات دفاع رسانه‌ای در چهارچوب دفاع همه‌جانبه و در هماهنگی با سایر حوزه‌های موضوعی تهدیدات صورت گیرد. با این نگاه ضمن ارائه تعریفی از پدافند رسانه‌ای در گستره دفاع همه‌جانبه راهبردهای دفاع رسانه‌ای ذیل سه گروه راهبردهای محتوایی، مدیریتی و زیرساختی- فناوریانه ارائه شد.

کلیدواژه‌ها: پدافند رسانه‌ای، جنگ ترکیبی، جنگ رسانه‌ای، دفاع همه‌جانبه، رویکرد تأثیرمحور

^۱ گروه مدیریت فرهنگی و رسانه، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه:

mbostanpira@gmail.com

^۲ گروه مدیریت فرهنگی و رسانه، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

(نویسنده مسئول)، رایانامه: abdsobhani@gmail.com

^۳ گروه مدیریت فرهنگی و رسانه، دانشکده فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه سوره، تهران، ایران. رایانامه:

smohsenb@yahoo.com

مقدمه و بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های دکتترین جنگ‌های نوین در عصر کنونی که به عصر ارتباطات و اطلاعات شهرت یافته است، استفاده از ابزارهای فکری و فرهنگی نظیر رسانه‌های جمعی و فردی برای مهندسی افکار و ادراک جامعه جهانی در راستای تاثیرگذاری بر محیط داخلی و خارجی جامعه و انسان می‌باشد (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۷). نتایج تحقیقات حاکی از آن است که جنگ‌های آینده شامل هفت بعد^۱ (زمینی، دریایی، هوایی، فضایی، سایبری یا فضای مجازی، ذهنی و رسانه‌ای) هستند (کلانتری، ۱۳۹۵: ۱۰۳). «جنگ رسانه‌ای» به معنای استفاده از رسانه‌ها برای تضعیف کشور هدف و بهره‌گیری از توان و ظرفیت رسانه‌ها اعم از مطبوعات، خبرگزاری‌ها، رادیو، تلویزیون، اینترنت و اصول تبلیغات به منظور دفاع از منافع ملی است (افتخاری، ۱۳۸۷: ۲۵۴). از ویژگی‌های جنگ رسانه‌ای این است که همکاری و هماهنگی نزدیک میان بخش‌های نظامی، سیاسی، اطلاعاتی، امنیتی، عملیات روانی، تبلیغی و رسانه‌ای یک کشور را می‌طلبد (نصرت‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۹: ۸) و مقابله با جنگ رسانه‌ای نیز نیازمند همکاری هماهنگ و نزدیک بخش‌های نظامی، سیاسی، اطلاعاتی، امنیتی، رسانه‌ای و تبلیغاتی یک کشور است (افتخاری، ۱۳۸۷: ۲۵۴). در عرصه سیاسی، تهدیدات رسانه‌ای بر زیر سؤال بردن سه رکن مشروعیت نظام جمهوری اسلامی، کارآمدی نظام دینی در اداره جوامع امروزی، توانایی و صلاحیت دولتمردان مسلمان و همچنین طرح شبهات مختلف در زمینه حقوق بشر، تروریسم، آزادی سیاسی و بیان حقوق اقلیت‌ها متمرکزند، در بعد اقتصادی به بزرگنمایی مسائل و مشکلات اقتصادی کشور می‌پردازند، در بعد اجتماعی اغلب زیر سؤال بردن ارزش‌های اجتماعی حاکم بر جامعه ایران و بزرگنمایی مسائل و مشکلات اقشار خاص همچون زنان و جوانان مدنظر است. همچنین در عرصه فرهنگی کم‌رنگ کردن ارزش‌های اسلامی و انقلابی جامعه ایرانی مورد هدف قرار می‌گیرد. تهدیدات رسانه‌ای در بعد امنیتی تلاش می‌کنند جمهوری اسلامی ایران را قدرت تهدید کننده صلح و ثبات منطقه جلوه دهند که در واقع دو روی سکه این سیاست، ایجاد

۱- اصولاً هر فضا و مکانی که در آن جنگ اجرا می‌شود «بعد» نام دارد مثل زمین، هوا، دریا و ...

بدبینی نسبت به نظام در داخل و خارج کشور است (سبحانی فر و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹۹-۱۹۷). امروزه نبرد رسانه‌ای دشمن با هم‌افزایی سایر مؤلفه‌های قدرت و با توجه به رویکرد تأثیرمحوری^۱ جنگ‌های جدید صورت می‌پذیرد. در این رویکرد، با تمرکز بر رفتار سیستم به‌جای وظایف و تمرکز بر وضعیت نهایی مورد انتظار، ضمن کسب آگاهی وسیع و عمیق از دشمن با کنار هم قرار دادن اطلاعات و به‌کارگیری تمام ابزارهای قدرت ملی (نظامی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، رسانه‌ای و دیپلماتیکی) می‌توان تمام ابزار قدرت ملی دشمن را تحدید، تخریب و تضعیف کرد (علوی‌وفا و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰). این موضوع در تعریفی که ناتو^۲ از خصوصیات متمایزکننده جنگ ترکیبی نسبت به سایر جنگ‌ها دارد نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در جنگ ترکیبی یک دولت از تمامی ابزارهای سیاسی، دیپلماتیک، نظامی، اقتصادی و اجتماعی برای دستکاری اهداف سیاسی درخارج از کشور بهره می‌برد (ارن، ۲۰۱۶: ۶۰). مقابله با این دست از تهدیدات ترکیبی و همه‌جانبه نیازمند داشتن دفاعی کل‌نگر و سیستمی است که رسانه خودی می‌بایست در تعامل با سایر ارکان قدرت از جمله قدرت‌های نظامی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و دیپلماتیک نقش پدافندی خود را ایفا کند. این پژوهش با تلاش برای شناخت نحوه عملکرد تهدیدات رسانه‌ای در گستره‌ی تهدیدات همه‌جانبه در پی شناختی دقیق از پدافند رسانه‌ای به‌منظور تقویت ادبیات نظری پدافند رسانه‌ای و استخراج راهبردهای آن است.

هدف پژوهش: پژوهش حاضر با هدف بررسی ادبیات نظری پدافند رسانه‌ای و استخراج راهبردهای آن با توجه به ویژگی‌های تهدیدات نوین به‌دنبال یافتن پاسخی برای پرسش‌های ذیل می‌باشد:

- پدافند رسانه‌ای به لحاظ مفهومی و نظری چیست؟
- با توجه به ویژگی‌های تهدیدات نوین، پدافند رسانه‌ای چگونه باید باشد تا بتواند نقش بازدارنده خود را به‌درستی ایفا نماید؟

2- Effects-based approach

3- Treaty Organization North: (NATO)

4- Oren, E Atlantic

راهبردهای دفاع رسانه‌ای کدامند؟

اهمیت و ضرورت پژوهش:

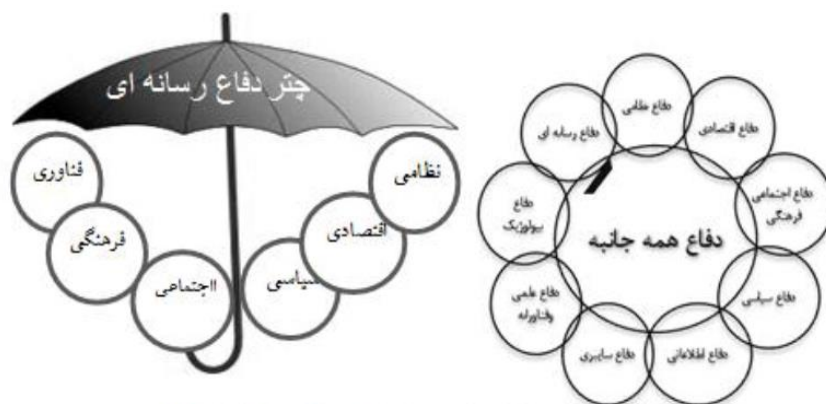
همان‌طور که اشاره شد، در الگوی جدید جنگ‌ها، تهدیدات نرم و سخت با اثری هم‌افزا و با به‌کارگیری تمام قوا به صورت یورش همه‌جانبه، با رویکرد بهره‌گیری از قدرت هوشمند عمل می‌کنند. تهدیدات رسانه‌ای نیز در هماهنگی با سایر تهدیدات نظامی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تحریم‌های اقتصادی دشمن سعی دارند بیشترین قدرت تخریبی ممکن را ایجاد نمایند. از این رو ضروریست اقدامات مرتبط با پدافند رسانه‌ای با در نظر گرفتن نحوه عملکرد تهدیدات نوین و نحوه آرایش قدرت‌های رسانه‌ای در تعامل با سایر ارکان قدرت صورت پذیرد. چنانچه تهدید رسانه‌ای به‌عنوان تهدیدی ایزوله‌شده و بدون ارتباط با سایر عوامل تهدیدکننده تعریف و شناسایی گردد، سیاست‌گذاری و متعاقب آن اتخاذ راهبردهای دفاعی مناسب در برابر تهدیدات رسانه‌ای به‌درستی اتفاق نخواهد افتاد.

۱. مبانی نظری

۱-۱. تعاریف

پدافند رسانه‌ای: منظور از پدافند غیرعامل رسانه‌ی ملی، کلیه اقدامات و تدابیر نرم‌افزاری، سخت‌افزاری و مغزافزاری یا به عبارتی مدیریتی، زیرساختی و محتوایی است که موجب تحقق اهداف و مأموریت‌های رسانه ملی در تمام شرایط و بخش‌های مختلف ستادی و استانی می‌شود و بیانگر قدرت و توانایی هوشمند رسانه ملی در اتخاذ اقدامات حیاتی، حساس و مهم در رسانه ملی به‌منظور تحقق کاتات می‌باشد (علوی و وفا و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰)

۱-کاتات: مخفف اول اهداف پدافند غیر عامل مبتنی بر کاهش آسیب‌پذیری، ارتقاء بازدارندگی، تداوم فعالیت‌های ضروری، افزایش پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می‌باشد.

شکل شمار ۱: جایگاه رسانه در فضای تخصص و نزاع راهبردی (علوی وفا و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲)

جنگ رسانه‌ای: در تعبیر جنگ رسانه‌ای، جنگ با نوع ابزار آن تعریف شده است. در واقع رسانه‌ها ابزار جنگ‌اند، اما نکته مهم‌تر، اهداف مدنظر کسانی است که از این ابزار استفاده می‌کنند. به‌عنوان مثال، در جنگ رسانه‌ای آمریکا علیه جمهوری اسلامی ایران در ابعاد منطقه‌ای و جهانی به‌طور کلی چند هدف راهبردی همچون ارائه تصویر مخوف از اسلام و ایران نزد افکار عمومی جهان به‌ویژه غرب، ترسیم تصویر ایران به‌عنوان محور شرارت در منطقه و تصویرسازی از ایران به‌عنوان ناقض حقوق زنان و اقلیت‌ها مطرح است. ماهیت اصلی جنگ رسانه‌ای نفوذ و تاثیرگذاری بر افکار و عواطف، تمایلات و در نهایت رفتار مخاطبان است که با ابزار و قواعد فنی و تکنیکی، با در نظر گرفتن هدف، سطح و نوع عملیات طرح‌ریزی و به مرحله اجرا گذاشته می‌شود (نصرت‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۹: ۹-۸). همچنین در تعریف جنگ رسانه‌ای مبتنی بر فناوری اطلاعات و ارتباطات در دفاع ملی و همه‌جانبه می‌توان به تعریف ذیل اشاره کرد:

«توانمندسازی همه آحاد جامعه، افراد، سازمان‌ها و حوزه‌های مختلف قومی، مذهبی و زبانی، تجهیزات و امکانات مادی و معنوی (سخت، نرم و زیرکانه) در مناطق مختلف جغرافیایی و ملی جهت تشکیل فضای رسانه‌ای جمهوری اسلامی ایران و کسب آمادگی برای دفاع ملی و همه‌جانبه از فضای رسانه‌ای کشور به‌منظور:

- ارائه تصویر واقعی از نظام جمهوری اسلامی ایران و ارزش‌های دینی و اسلامی و هویت ایرانی در فضای رسانه‌ای جهانی؛

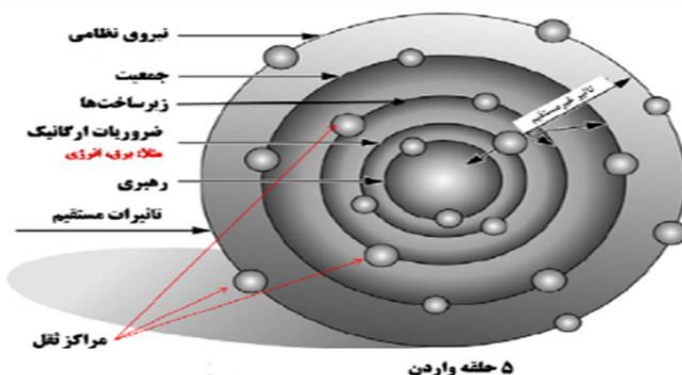
- ارتقاء سرمایه‌های اجتماعی جمهوری اسلامی ایران در پیشگیری از نفوذ رسانه‌های دشمنان و بی‌اثر بخشی حملات رسانه‌ای آن‌ها به ارزش‌ها و باورهای انقلاب اسلامی ایران و تمامیت ارضی و مجازی جمهوری اسلامی ایران؛
- مقابله و دفاع همه‌جانبه (سخت و نرم) در برابر رسانه‌های کشورهای متخاصم (طاهری و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۱۳)؛

بررسی رویکردهای نوین جنگی: در پژوهش پیش‌رو رویکردهای نوین جنگی از راهبرد انهدام مرکز ثقل در سال ۱۹۸۸ که مقدمه‌ای برای ظهور عملیات و رویکرد تأثیرمحور در دهه ۱۹۹۰ بود، تا ظهور جنگ‌های ترکیبی در ادبیات نظامی روسیه و آمریکا در سال‌های ۲۰۱۴ و ۲۰۱۵ با هدف روندشناسی و تجزیه و تحلیل ویژگی‌های این رویکردها بررسی شد. در کلیه رویکردهای بررسی شده، ارکان قدرت سخت، مانند قدرت نظامی و ارکان قدرت نرم، مانند رسانه‌ها با هم در تعامل هستند و نقش تهدیدی یکدیگر را تکمیل و تقویت می‌نمایند.

در سال ۱۹۸۸ جان واردن کتابی منتشر نمود و در آن نظریه خود را که تا حد زیادی از تفکرات کارل کلاوزویتس^۱، نشأت گرفته بود مطرح نمود، کلاوزویتس عقیده داشت اولین وظیفه در طرح ریزی جنگ، شناسایی مراکز ثقل دشمن است. مراکز ثقل نقاطی هستند که منشأ و محور فعالیت‌ها و قدرت کشور مورد تهاجم می‌باشند (گروسی، ۱۳۹۱: ۴۴). در این نظریه که به «پنج حلقه راهبردی واردن»^۲ معروف شد، مراکز ثقل کشور به صورت سامانه‌ای، همانند اعضای بدن قلمداد می‌شوند و در صورت انهدام هر یک از این مراکز، پیکره و کالبد کشور مورد تهاجم فلج شده و قادر به ادامه حیات نخواهد بود. مراکز ثقل پنج حلقه‌ای، شامل دایره‌های متحدالمرکزی در کنار هم هستند که، سیستم و ساختار قدرت یک کشور را تشکیل می‌دهند.

حلقه اول: رهبری ملی؛^۳ حلقه دوم: محصولات و تولیدات کلیدی؛^۴ حلقه سوم: زیرساخت‌ها؛^۵ حلقه چهارم: جمعیت مردمی و اراده ملی؛^۶ حلقه پنجم: نیروهای میدانی.^۳

1- Col. John Warden
 2- Carl Clausewitz
 3- Five Strategic Rings of Warden
 4- Nation Leadership
 5- Key Production

شکل شماره ۲: نظریه ۵ حلقه اردن (فولادی و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۲).

داخل هر حلقه، سامانه‌های حیاتی وابسته به هم یا مراکز ثقل قرار دارند که اگر هدف قرار گیرند بر دیگر مراکز ثقل و در نهایت بر کل اثراتی خواهند گذاشت. با در اختیار داشتن فناوری‌های پیشرفته تقریباً می‌توان به‌طور همزمان به این مراکز ثقل یورش برد (حملات موازی) (واردن، ۲۰۰۰: ۲۰). نتیجه این نظریه، ظهور عملیات و رویکرد تأثیرمحور بود. در این حالت، عملیات به جای تمرکز بر اهداف یا تخریب فیزیکی، بر ایجاد اثرات مطلوب متمرکز می‌شود. نظریه راهبرد تاثیرمحور توسط فرماندهی نیروهای مشترک آمریکا توسعه یافت و بر خلاف مراکز ثقل اردن، علاوه بر محیط عملیاتی، ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، ایدئولوژیکی و دیگر ساختارهای توانمندساز را نیز دربر گرفت. در این نگاه جدید که یک دیدگاه کلی‌نگر است دشمن به‌عنوان یک سامانه پیچیده، مرکب از ساختارها و بازیگران به هم وابسته سیاسی، نظامی، اقتصادی، اجتماعی، اطلاعاتی، زیرساختی در نظر گرفته می‌شود. درک این سامانه‌ها، کنش‌ها و تغییر در روابط

6- Infrastructures

7- Population and People Will

8- Field Forces

۱- تئوری پنج حلقه اردن در جنگ ۴۳ روزه سال ۱۹۹۱ (جنگ اول خلیج فارس)، مناقشه کوزوو (جنگ ۱۱ هفته‌ای سال ۱۹۹۹ ناتو علیه یوگسلاوی) و جنگ سال ۲۰۰۳ آمریکا و انگلیس علیه عراق و جنگ اسرائیل علیه لبنان در سال ۲۰۰۶ مورد استفاده قرار گرفت.

بین آن‌ها اولین قدم در رسیدن به تأثیرات مطلوب و دستیابی به اهداف راهبردی است (فولادی و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۳-۵۲). رویکرد تأثیرمحور با تمرکز بر رفتار سیستم به جای وظایف و با تأکید بر وضعیت نهایی مورد انتظار، با کنار هم قرار دادن اطلاعات و به-کارگیری تمام ابزارهای قدرت ملی (نظامی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، رسانه‌ای و دیپلماتیکی) تمام ابزار قدرت ملی دشمن را تهدید، تخریب، تضعیف، تحریف، تحقیر کرده و نهایتاً اراده خود را بر او تحمیل می‌کند (علوی و فافا و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۰). این موضوع در تعریفی که ناتو از خصوصیات متمایزکننده جنگ ترکیبی نسبت به سایر جنگ‌ها دارد نیز مورد تأکید قرار گرفته است. از ویژگی متمایزکننده جنگ ترکیبی از نگاه ناتو می‌توان به توانایی یک دولت برای استفاده همه‌جانبه از ابزارهای سیاسی، دیپلماتیک، نظامی، اقتصادی و اجتماعی برای دستکاری اهداف سیاسی در خارج از کشور اشاره کرد (ارن، ۲۰۱۶: ۶۰). در جنگ ترکیبی متجاوز از روش‌ها و تکنیک‌هایی شامل قابلیت‌های متعارف، تاکتیک‌های نامنظم، تشکیلات نامنظم، اقدامات تروریستی، خشونت‌های بی‌رویه و فعالیت‌های مجرمانه استفاده می‌کند. وجه تمایز جنگ ترکیبی با سایر نمونه‌های نادر فعالیت‌های ترکیبی در تاریخ جنگ، استفاده مستقیم و هماهنگ از این روش‌ها در فضای نبرد برای دستیابی به اثرات هم‌افزا است. ویژگی که با پیشرفت‌های تکنولوژیکی و اطلاعاتی بیشتر تقویت شده است (جنیکاتوآ و همکاران، ۲۰۲۱: ۶-۴). در واقع استفاده از راه‌ها و ابزارهای متعارف و غیرمتعارف توسط هر ترکیبی از بازیگران دولتی و غیردولتی در یک فضای نبرد راهی برای به‌دست آوردن پویایی انعطاف‌پذیر و پیچیده در رقابت بین‌المللی است (ژو، ۲۰۱۹: ۳).

پدیده جنگ ترکیبی از زمان الحاق کریمه توسط فدراسیون روسیه در سال ۲۰۱۴ و اقدامات بعد از آن در شرق اوکراین به موضوعی قابل بحث تبدیل شد (جنیکاتوآ و همکاران، ۲۰۲۱: ۶-۴) و در نهایت در سال ۲۰۱۵ این مدل از نبرد به‌عنوان یکی از تهدیدهای مهم برای امنیت ملی در استراتژی ملی نظامی آمریکا ذکر شد که شناخت آن می

تواند به نیروهای مسلح ایالات متحده آمریکا کمک کند تا چگونگی مقابله و به کارگیری آن را بیاموزند (ژو، ۲۰۱۹: ۴) در حال حاضر دو نسخه آمریکایی و روسی از جنگ ترکیبی وجود دارد (ژو، ۲۰۱۹: ۳).

مقایسه و تحلیل ویژگی‌های چهار رویکرد تهاجمی اخیر در جنگ‌ها در جدول ذیل قابل مشاهده است:

جدول شماره ۱: بررسی چهار رویکرد تهاجمی و مقایسه میان آن‌ها

مقایسه	مهم‌ترین محورها	تئوری دفاعی	ردیف
توجه به روابط سیستمی و نظامند میان حلقه‌های پنج گانه؛	هدف قرار دادن مراکز ثقل پنجگانه؛ در این نظریه مراکز ثقل کشور به صورت سامانه‌ای همانند اعضای بدن قلمداد گردیده که در صورت انهدام هر یک از این مراکز، سامانه، پیکره و کالبد کشور مورد تهاجم فلج شده و قادر به ادامه فعالیت نخواهد بود (واردن، ۲۰۰۰: ۲۰).	راهبرد انهدام مراکز ثقل (پنج حلقه راهبردی واردن) ۱۹۸۸	۱
وجود ارتباط سیستمی میان تمام ارکان قدرت، توجه به ارتباط سیستمی و استفاده از تمامی ارکان قدرت ملی و بین‌المللی در جهت رسیدن به یک تأثیر دلخواه؛ استفاده از رویکرد تأثیر محور، دیدگاه نظامند و توجه به‌ویژه به نرم‌افزارگرایی در کنار جنگ نظامی و قدرت سخت (قدرت هوشمند)؛ نبردی مرکب از ارکان مختلف	شکل دادن به محیط از طریق ایجاد یک سلسله تأثیرات مطلوب؛ ایجاد رفتار مورد انتظار در طرف مقابل؛ به کارگیری همزمان تمام ابزارهای قدرت ملی و بین‌المللی علیه تمام ابزار قدرت طرف مقابل؛ به کارگیری عملیات تأثیر محور در زمان صلح، بحران و جنگ؛ تمرکز بر تخریب (نه صرفاً فیزیکی) ارکان و زیرساخت‌های حیاتی (فولادی و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۴)؛	راهبرد تأثیر محور دهه ۱۹۹۰	۲

مقایسه	مهم‌ترین محورها	تئوری دفاعی	ردیف
قدرت و روش‌های متعارف و نامتعارف به شکلی هم‌افزا و معطوف به دستیابی به اثرات مطلوب، ترکیب قدرت نرم و سخت به صورت هوشمندانه، اولویت استفاده از قدرت نرم؛	<ul style="list-style-type: none"> استفاده از رویکرد تأثیرمحور و دیدگاه نظاممند و به‌کارگیری تمام ابزارهای قدرت ملی و بین‌المللی؛ استفاده از فضای سایبر، رسانه‌ها، سازمان‌های بین‌المللی و سازمان‌های مردم‌نهاد (قدرت‌های فرو ملی)؛ فشار از طریق جنگ ایدئولوژیک، جنگ ایده‌ها، جنگ روایت‌ها و بی‌اعتبار سازی ایدئولوژی طرف مقابل؛ ایجاد و حفظ مشروعیت نیروهای آمریکایی نزد مردم؛ از بین بردن مشروعیت گروه حاکم نزد مردم؛ نفوذ و تأثیرگذاری در درک و تصمیم‌گیری طرف مقابل و ایجاد تغییر در نگرش و رفتار او (فولادی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۳). گذر از جنگ‌های کوتاه، سریع و سرنوشت‌ساز به جنگی طولانی که ابعاد اجتماعی بیش از عوامل فن‌آورانه در آن ایفای نقش می‌کند (منزوی، ۱۳۸۷: ۱۷۰). 	<ul style="list-style-type: none"> سند عملیاتی مشترک امریکا ۲۰۰۷ این سند پس از جنگ دوم خلیج فارس بازنویسی شد. 	۳
	<ul style="list-style-type: none"> استفاده از قابلیت‌های متعارف، تاکتیک‌ها و تشکیلات نامنظم، اقدامات تروریستی از جمله خشونت و زور بی‌رویه (ژو، ۲۰۱۹)؛ استفاده مستقیم و هماهنگ از روش‌های فوق برای دستیابی به اثرات هم‌افزا (جنیکاتوآ و همکاران، ۲۰۲۱)؛ استفاده همه‌جانبه از ابزارهای سیاسی، دیپلماتیک، نظامی، اقتصادی و اجتماعی برای دستیابی به اهداف سیاسی درخارج از کشور (ارن، ۲۰۱۶)؛ استفاده از جنگ روانی، جنگ قانونی، جنگ رسانه‌ای در تهدیدات ترکیبی و زیرآستانه درگیری (ارن، ۲۰۱۶)؛ عدم تمایل به استفاده از عملیات نظامی پنهان و آشکار (ارن، ۲۰۱۶)؛ استفاده به‌صرفه از زور در جنگ ترکیبی (ژو، ۲۰۱۹)؛ افزایش استفاده از ابزارهای غیرنظامی برای دستیابی به اهداف سیاسی و استراتژیک (ژو، ۲۰۱۹)؛ از بین رفتن مرزبندی سنتی بین جنگ و صلح و داشتن خصوصیات ماندگاری و تداوم (ژو، ۲۰۱۹)؛ 	<ul style="list-style-type: none"> جنگ ترکیبی ۲۰۱۴-۲۰۱۵ 	

با بررسی تئوری‌ها و نظریات نوین صحنه نبرد که به تدریج به شکل‌گیری و تولد مفهوم جنگ یا تهدید ترکیبی منجر شده می‌توان گفت، بهترین پاسخ به یک تهاجم همه‌جانبه و هم‌افزا داشتن دفاعی همه‌جانبه است. دفاعی همه‌جانبه که آماده‌سازی و به‌کارگیری همه

سرمایه‌های انسانی، امکانات مادی و معنوی به‌منظور پیشگیری و مقابله با تهدیدات و تهاجمات دشمنان خارجی و داخلی را می‌طلبد (پورحسن، ۱۳۹۰: ۱۴۸).

دفاع همه‌جانبه: دفاع همه‌جانبه مبحثی راهبردی و جامع است که عرصه‌های گوناگون را دربر می‌گیرد و می‌توان آن را کاربست تمامی ظرفیت‌ها و مقدرات موجود برای مواجهه با تهدیدات فراروی نظام دانست. دفاع همه‌جانبه دارای دو بعد داخلی و خارجی است و همه عرصه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، فناوری و نظامی را دربر می‌گیرد (علوی‌وفا و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳). ایده راهبرد دفاع همه‌جانبه برای اولین بار پس از پذیرش قطعنامه ۵۹۸ در پیام ۲۶ شهریور ۱۳۶۷ از سوی رهبر کبیر انقلاب اسلامی، خطاب به فرماندهان سپاه پاسداران مطرح گردید. این راهبرد که برای تأمین امنیت نظام اسلامی ارائه شد با توجه به شرایط و به تناسب نیاز روز قابل توسعه و تکامل است. این انعطاف‌پذیری در افزوده شدن بُعد دفاع و امنیت نرم در مقابل تهدیدهای نرم دشمن به سایر ابعاد این راهبرد در سال‌های پس از رحلت حضرت امام خمینی (ره)، توسط مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) به‌وضوح قابل مشاهده است (ناظمی اردکانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۴).

۲-۱. پیشینه پژوهش

در سال ۲۰۱۹ پژوهشی توسط سوجیو تاکاهاشی^۱ با عنوان «توسعه بازدارندگی منطقه خاکستری: مفهوم‌سازی و درس‌هایی از تجربه ژاپن» انجام شد. نویسنده در این مقاله به توسعه مفهومی چالش‌های زیرآستانه درگیری و بررسی مشخصات این درگیری‌ها می‌پردازد و از این درگیری‌ها به‌عنوان درگیری‌های منطقه خاکستری یا تهدید ترکیبی یاد می‌کند. براساس یافته‌های پژوهش، در تهدیدهای منطقه خاکستری زیرآستانه، نیروی نظامی سایه تشدید تنش را ایجاد می‌کند اما مستقیماً درگیر نمی‌شود. همچنین از ابزارهای غیرجنشی مانند حملات سایبری برای به چالش کشیدن وضعیت موجود استفاده می‌شود. سه جنگ شامل جنگ روانی، جنگ قانونی و جنگ رسانه‌ای نیز می‌تواند به‌عنوان بخشی از

تهدیدهای منطقه خاکستری طبقه‌بندی شود که هدف آن دستکاری درک بین‌المللی از موضوع تعارض است (تاکاهاشی، ۲۰۱۹).

در مقاله‌ای با عنوان «راهبردهای دفاع رسانه‌ای در برابر جنگ نرم» نوشته جلالی‌فراهانی و علوی‌وفا (۱۳۹۱) دسته‌بندی راهبردهای دفاع رسانه‌ای در سه بخش نرم‌افزاری، سخت‌افزاری و مغزافزاری بررسی شده است. نویسندگان در این مقاله تأکید می‌کنند کلیه رسانه‌ها شامل رسانه‌های دیداری، شنیداری، نوشتاری، ارتباطی و الکترونیکی دارای یک ساختار کلان یکسان می‌باشند و به‌طورکلی ساختار رسانه‌ها را می‌توان در سه حوزه «زیرساخت، ابزار و فناوری»، «محتوا و مغزافزاری» و «مدیریت و رهبری» تقسیم‌بندی نمود و تدوین راهبردهای رسانه‌ای را در این سه حوزه قرار داد. همچنین در این پژوهش در یک دسته‌بندی جامع، راهبردهای دفاع رسانه‌ای در سه سطح یا سه لایه دفاعی مورد بررسی قرار گرفته است. لایه اول پیشگیری، لایه دوم حفاظت و لایه سوم واکنشی و پاسخ‌دهی (جلالی‌فراهانی و همکاران ۱۳۹۱).

سلطانی‌فر و روشن‌دل اربطانی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «مدل مفهومی تبیین گفتمان حاکمیت، مردم و رسانه با رویکرد پدافند غیرعامل» چهار رویکرد یک رسانه متعالی در تقابل مؤثر با قدرت‌های نرم معارض را در قالب یک منشور رسانه‌ای معرفی می‌کنند. این چهار رویکرد عبارتند از: جذب، تدافع، تهاجم و تدبیر. بر این اساس چنانچه رسانه ملی یا رسانه‌ای با تعلقات و تعهدات ملی - اخلاقی (دینی) چهار کارکرد فوق را مطابق با ارزش‌های مقبول حاکمیت و مردم بروز دهد، خواهد توانست در بُعد داخلی و خارجی به تثبیت و توسعه قدرت سخت، قدرت نرم و قدرت هوشمند خود موفق شود. (سلطانی‌فر و همکاران، ۱۳۹۰).

در پژوهشی دیگر با عنوان «تهدیدهای رسانه‌ای و مدیریت بحران» نقیب‌السادات (۱۳۸۷) با معرفی نظریه «بحران در فضای رسانه‌ای» که شامل چهار رکن جامعه‌سازی، حکومت‌سازی و نقش رسانه‌ها در بحران‌سازی و بحران‌سوزی است، از کارکرد رسانه‌ها در از بین بردن بحران‌ها به‌عنوان «بحران‌سوزی» رسانه‌ها یاد می‌کند. وی تعدیل تصورات و تقویت انسجام ملی را به‌عنوان نقش اصلی رسانه‌ها در بحران‌سوزی مطرح می‌نماید. (نقیب‌السادات، ۱۳۸۷).

در سال ۲۰۱۳ مقاله‌ای تحت عنوان «چگونه رسانه‌های اجتماعی می‌توانند به تحرکات اعتراض‌آمیز شکل دهند» توسط فلیکس توزا نوشته شد. وی در این مقاله تاثیر رسانه‌های اجتماعی و اینترنت را در دو مورد اعتراضات سال ۲۰۱۱ مصر و اتفاقات پس از انتخابات سال ۲۰۰۹ در ایران بررسی می‌کند. نویسنده تاثیر رسانه‌های اجتماعی و اینترنت را به‌طور کلی در هر دو مجموعه اعتراضات غیر قابل انکار می‌داند و تاکید می‌کند که مردم در مورد مکان و زمان اعتراضات از تکنولوژی بهره بردند ولی از آن مهم‌تر اشتراک فیلم‌ها و تصاویر بود که به آن‌ها در یافتن تفسیر متفاوت از رویدادها کمک کرد (توزا، ۲۰۱۳).

در پژوهش حاضر ضمن ارائه راهبردهای دفاع رسانه‌ای در راستای تکمیل پژوهش‌های گذشته، چهار رویکرد تهاجمی اخیر شامل، راهبرد انهدام مراکز ثقل، راهبرد تاثیرمحور، سند عملیاتی مشترک آمریکا و جنگ ترکیبی مورد بررسی قرار گرفت. در کلیه این رویکردها عوامل تهدیدزا با هم در ارتباط و تعامل هستند، بر هم تاثیر می‌گذارند و از هم تاثیر می‌پذیرند. در پژوهش حاضر تهدیدات رسانه‌ای به‌عنوان یک عامل تهدیدزا در تعامل موثر با سایر عوامل تهدیدزا در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی شناسایی شد. از این رو وجه تمایز پژوهش پیش‌رو با پژوهش‌های ذکر شده در پیشینه پژوهش، اتخاذ اقدامات و راهبردهای پدافند رسانه‌ای متناسب با نحوه نقش‌آفرینی رسانه در گستره تهاجمات همه‌جانبه است. این دیدگاه در ارائه تعریف مفهومی و نظری برای پدافند رسانه‌ای نیز انعکاس یافت.

۲. روش‌شناسی تحقیق

با توجه به پرسش مطرح شده، این پژوهش از نظر هدف کاربردی است. در این مطالعه از روش مرور سیستماتیک استفاده شده است، مرور سیستماتیک مطالعه‌ای مسئله محور است که طی آن مطالعات انجام شده و نگاه‌های گوناگون به یک مسئله به‌صورت انتقادی، هدفمند و سیستمی مورد تلخیص، تحلیل و در نهایت در قالب رهیافت‌های آماده برای دیگر پژوهشگران مورد سنتز و جمع‌بندی

قرار می‌گیرد (سطنانی فر و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۸). روند انجام مرور سیستماتیک در این پژوهش بر مبنای راهنمای اوکولی و شابرام^۱ است. در مرحله انتخاب مقالات از فرایند انتخاب مقالات در پژوهش سیلوا^۲ استفاده شده است و در مرحله سنتز و تجزیه و تحلیل مطالعات، از روش تحلیل مضمون کینگ و هاروکز^۳ (۲۰۱۰) و نرم‌افزار مکس کیودا نسخه ۲۰۲۰؛ بهره‌برداری شده است. مراحل تحلیل سیستماتیک براساس راهنمای اوکولی و شابرام شامل چهار مرحله کلی است و هر مرحله دارای دو مرحله فرعی می‌باشد، این مراحل عبارتند از:

۱. برنامه‌ریزی^۴ شامل، تعیین هدف پژوهش^۵ و ایجاد پروتکل و قرارداد^۶؛

۲. انتخاب^۷ شامل، جستجو برای ادبیات^۸ و غربال کردن^۹؛

۳. استخراج^{۱۰} شامل، ارزیابی کیفیت مقالات^{۱۱} و استخراج داده‌ها^{۱۲}؛

۴. اجرا^{۱۳} شامل، سنتز مطالعات یا مرحله تجزیه و تحلیل^{۱۴} و نوشتن مراحل مطالعه^{۱۵}؛

(اوکولی و همکاران، ۲۰۱۰)؛

پژوهش حاضر در بازه زمانی زمستان ۱۴۰۱، با هدف یافتن پاسخی برای سوالات پژوهش شکل گرفت. مطالعه و پرداختن به مقالات و پژوهش‌های علمی - پژوهشی با موضوعات «روش‌های مقابله با تهدیدات رسانه‌ای» و «گسترش ادبیات نظری پدافند رسانه‌ای» به‌عنوان قرارداد و پروتکل این پژوهش تعیین شد. سه پایگاه اطلاعاتی «مگ ایران» به‌عنوان بزرگ‌ترین پایگاه مرجع نشریات کشور، «نور مگز» بزرگ‌ترین بانک مقالات علوم اسلامی و انسانی، پایگاه

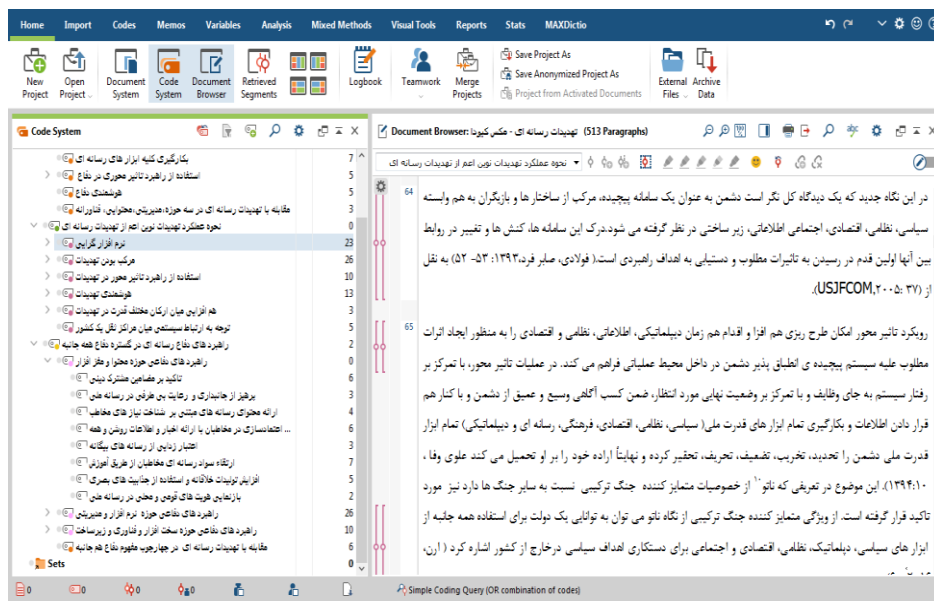
- 1- Okoli , C & Shabram, K.(2010)
- 2- M. Silvia
- 3- King and Harrocs
- 4- MAXQDA 2020
- 5- Planning
- 6- Purpose Of The Literature Review
- 7- Protocol And Training
- 8- Selection
- 9- Searching For Literature
- 10- Practical Screen
- 11- Extraction
- 12- Quality Appraisal
- 13- Data Extraction
- 14- Execution
- 15- Analysis Of Findings

۱۶- Writing The review

«تیلور اند فرنسیس» به عنوان پایگاه مقالات لاتین در حوزه موضوعات علوم انسانی و اجتماعی و پایان نامه های دانشکده ارتباطات و رسانه دانشگاه صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران برای انجام این پژوهش انتخاب شدند. در ادامه کلیه کلیدواژه های مرتبط با پدافند رسانه ای شامل: «دفاع رسانه ای»، «پدافند رسانه ای»، «جنگ رسانه ای»، «تهدید رسانه ای» به عنوان کلیدواژه های اصلی مقاله و کلیدواژه های «پدافند غیر عامل»، «جنگ نرم»، «قدرت نرم»، «جنگ روانی»، «امنیت ملی»، «دیپلماسی رسانه ای» نیز با رعایت شروط پروتکل تحقیق بررسی شدند. لذا مقالات جستجو شده با کلیدواژه های مذکور به این شرط که در بخشی از مقاله به موضوع ارائه راهبردهای دفاع رسانه ای و یا توسعه مفهومی پدافند رسانه ای پرداخته باشند، مورد بررسی قرار گرفته اند.

همان طور که گفته شد در مرحله انتخاب مقالات به روش سیلوا عمل شد. طبق این روش مقالات جستجو شده با کلیدواژه های مورد نظر ابتدا با بررسی عنوان و چکیده انتخاب و در مرحله بعد با بررسی مقدمه و نتیجه گیری غربالگری شدند (کنعانی و همکاران، ۱۳۹۷). در مجموع در مرحله اول جستجو ۱۱۰ پژوهش و در مرحله غربالگری از این بین ۶۵ پژوهش انتخاب شدند. در مرحله استخراج کلیه مقالات بازیابی شده از مرحله قبل به لحاظ کیفی و کمی (روش تحقیق، اعتبار منابع، انسجام درونی پژوهش) برای بار دوم ارزیابی شدند در نهایت ۲۴ مقاله جهت تجزیه و تحلیل نهایی و استخراج نکات مورد نظر برگزیده شدند. در مرحله اجرا با عنایت به کیفی بودن مطالعه در دست بررسی، این پژوهش ها به صورت کیفی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. مراحل سنتز کیفی مقالات به قرار ذیل انجام گرفت: دانستن و درک ادبیات، تجزیه و تحلیل آن به یک سطح شناختی و ساختاری (درک متغیرها، مدل ها و چهارچوب های ساختاری)، استفاده از ادبیات و ترکیب آن، در مرحله آخر ارزیابی ادبیات. در بخش سنتز، تجزیه و تحلیل مفاهیم و نظریات، از منطق ساختاری تحلیل مضمون نیز با استفاده از نرم افزار مکس کیودا

استفاده شد. ادبیات نظری پژوهش، براساس روش کینگ و هاروکز کدگذاری شد. فرایند کدگذاری در تحلیل مضمون به روش کینگ و هاروکز شامل سه مرحله کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و یکپارچه‌سازی از طریق مضامین فراگیر انجام شد (مختاریان پور، ۱۳۸۹: ۱۷۰).

شکل شماره ۳: تصویر کدهای توصیفی و تفسیری در نرم‌افزار مکس کیودا ۲۰۲۰

۳. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

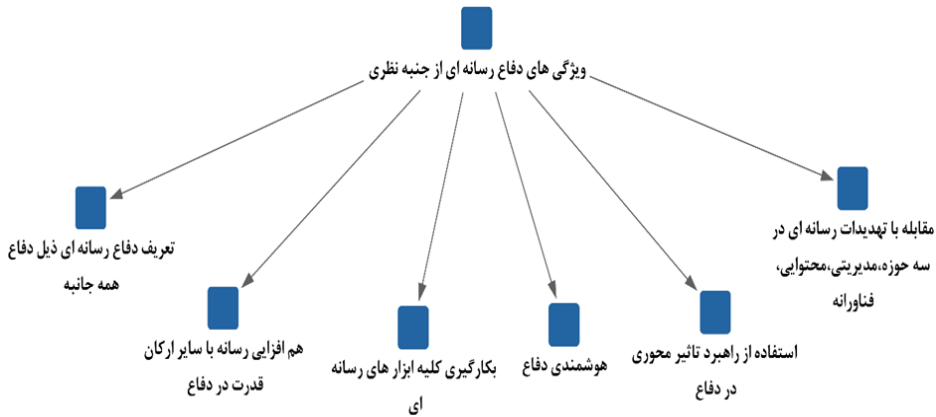
۳-۱. بررسی ویژگی‌های پدافند رسانه‌ای به لحاظ مفهومی و نظری

با در نظر گرفتن سوال این پژوهش مبنی بر این که «پدافند رسانه‌ای به لحاظ مفهومی و نظری چیست؟» با بررسی و تجزیه و تحلیل ادبیات پژوهش و با بکارگیری روش تحلیل مضمون، ویژگی‌های دفاع رسانه‌ای، به ترتیب ذیل استخراج شد:

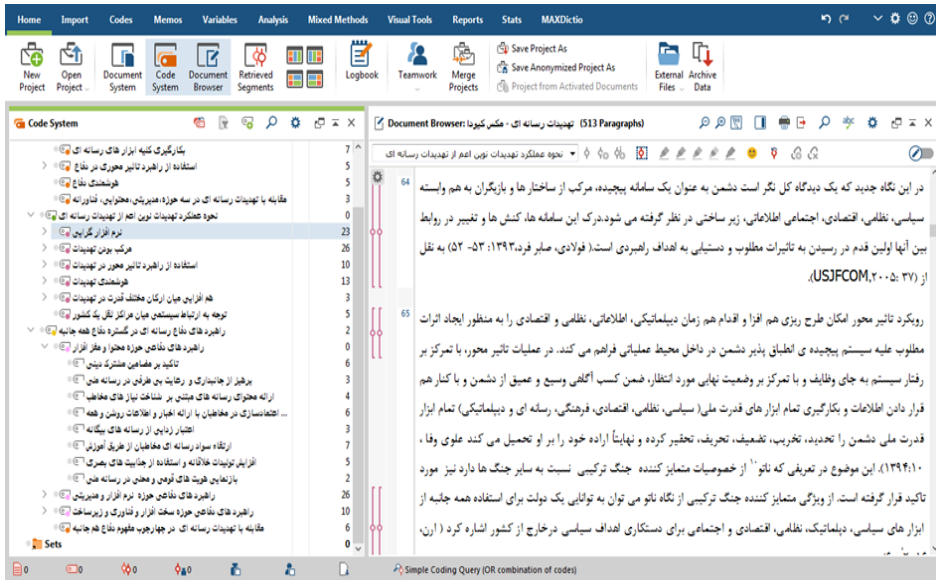
۱. قرارگیری دفاع رسانه‌ای ذیل مفهوم دفاع همه‌جانبه برای مقابله با تهدیدات همه‌جانبه؛
۲. به‌کارگیری کلیه ابزار و تجهیزات رسانه‌ای به‌صورت هم‌افزا در امر دفاع؛
۳. تعامل رسانه با سایر ارکان قدرت به‌صورت هم‌افزا در جهت کسب یک ارزش افزوده؛
۴. استفاده از راهبرد تأثیرمحور در دفاع؛

۵. ترکیب قدرت نرم و سخت جهت نیل به هوشمندی در دفاع؛

مقابله با تهدیدات رسانه‌ای در سه حوزه، مدیریتی، محتوایی، فن آورانه

نمودار شماره ۱: ویژگی های دفاع رسانه ای از جنبه نظری

شکل شماره ۴: تصویر کدهای توصیفی و تفسیری در نرم افزار مکس کیودا ۲۰۲۰: ویژگی های دفاع رسانه ای از

جنبه نظری

براساس ویژگی‌های ذکر شده در بالا تعریف ذیل جهت «پدافند رسانه‌ای در گستره دفاع همه‌جانبه» پیشنهاد گردید:

منظور از «پدافند رسانه‌ای در گستره دفاع همه‌جانبه»، به‌کارگیری کلیه امکانات و توانمندی‌های رسانه‌ای در سه بُعد مدیریتی، محتوایی و زیرساختی - فناورانه در تعاملی هم‌افزا با سایر مؤلفه‌های قدرت ملی و فراملی به‌صورت هوشمند به‌منظور مقابله با تهدیدات رسانه‌ای و تهدیدات همه‌جانبه دشمن است.

۲-۳. بررسی ویژگی‌های تهدیدات نوین و بایستگی‌های دفاع رسانه‌ای در گستره دفاع همه‌جانبه

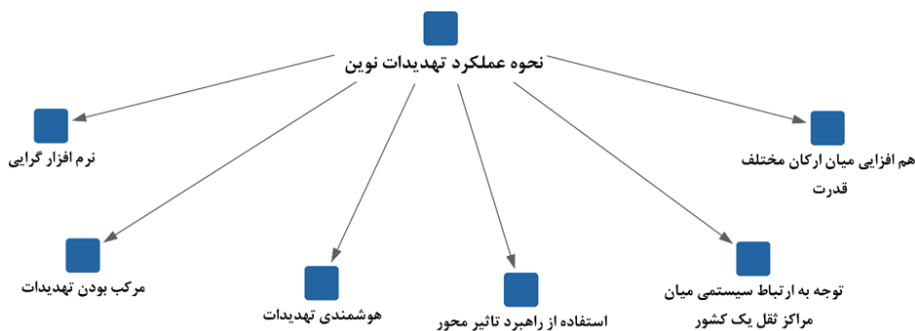
با مطالعه و مرور نظام‌مند نظریه‌های اخیر جنگ، از راهبرد انهدام مرکز ثقل (۱۹۸۸) تا ظهور جنگ‌های ترکیبی (۲۰۱۴-۲۰۱۵) می‌توان گفت، ویژگی‌های رویکردهای نوین جنگ شامل، توجه به ارتباط سیستمی میان مراکز ثقل یک کشور، مرکب بودن تهدیدات، استفاده از ارکان مختلف قدرت به‌صورت هم‌افزا، ترکیب قدرت سخت و نرم به‌صورت هوشمند در جهت رسیدن به اثرات مطلوب و توجه ویژه به نرم‌افزارگرایی است.

جدول شماره ۲: بررسی ویژگی‌های تهدیدات و رویکردهای تهاجمی نوین

مضمون: ویژگی‌های تهدیدات نوین از جمله تهدیدات رسانه‌ای		
فراوانی کدها	کد توصیفی	کد تفسیری
۲۵	بهره‌گیری از ارکان مختلف قدرت در تهدیدات هدف دستیابی به یک برتری، مزیت و ارزش افزوده در صحنه نبرد ترکیب اقتضایی ارکان قدرت و روش‌های نبرد ترکیب کردن روش‌های کلاسیک و نوین و شیوه‌های متعارف و نامتعارف	مرکب بودن تهدیدات
۲۴	استفاده از قدرت نرم در کنار قدرت سخت اولویت استفاده از قدرت نرم بر قدرت سخت تهدید یا نبرد رسانه‌ای به عنوان هدف تهدید یا نبرد رسانه‌ای به صورت مکمل یک اقدام غیر رسانه‌ای به کارگیری رسانه در شیوه‌های نوین نبرد مانند جنگ شناختی، ترکیبی	نرم‌افزارگرایی
۹	شناخت نقاط ضعف طرف مقابل همگرایی منابع قدرت نرم و سخت ترکیب قدرت نرم و سخت	هوشمندی تهدیدات
۳	عملکرد هم‌افزا برای رسیدن به یک تاثیر دلخواه دستیابی به یک ارزش افزوده	هم‌افزایی میان ارکان مختلف قدرت در تهدیدات
۵	توجه به ارتباط سیستمی میان عناصر مختلف قدرت	توجه به ارتباط سیستمی میان عناصر مختلف قدرت
۱۰	توجه به ارتباطات سیستمی میان ساختارها و ارکان قدرت رقیب استفاده هم‌زمان و هم‌افزا از ارکان قدرت دستیابی به اهداف راهبردی و اثرات مطلوب	استفاده از راهبرد تاثیر محور در تهدیدات

با توجه به ویژگی‌های رویکردهای تهاجمی نوین، نحوه عملکرد این دست از تهدیدات با

استفاده از روش تحلیل مضمون در نمودار ذیل ارائه شد:

نمودار شماره ۲: نحوه عملکرد تهدیدات نوین از جمله تهدیدات رسانه‌ای

مواجهه با این نوع از تهدیدات نوین که با هم‌افزایی کلیه عناصر قدرت ملی و بازیگران فراملی صورت می‌گیرد نیازمند دفاعی همه‌جانبه و هم‌افزا با دخالت تمامی عناصر قدرت ملی و امکانات فراملی می‌باشد. در این میان تهدیدات رسانه‌ای نیز سعی دارند در هماهنگی با سایر تهدیدات نظامی، سیاسی، اجتماعی و تحریم‌های اقتصادی دشمن بیشترین قدرت تخریبی ممکن را ایجاد نمایند. از این‌رو با در نظر گرفتن سوال دوم این پژوهش مبنی بر این‌که «با توجه به ویژگی‌های تهدیدات نوین، پدافند رسانه‌ای چگونه باید باشد تا بتواند نقش بازدارنده خود را به‌درستی ایفا نماید؟» می‌توان گفت: جهت اتخاذ راهبردهای مناسب پدافند رسانه‌ای ضروری است که برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های دفاع رسانه‌ای در چهارچوب دفاع همه‌جانبه و با هماهنگی سایر ارکان قدرت صورت گیرد. بر همین مبنا لازم است، کلیه اقدامات دفاعی بخش‌های مختلف رسانه‌ای اعم از صدا، سیما، مطبوعات، صنعت نشر و فضای مجازی به‌صورت هماهنگ، در تلاشی هم‌افزا با سایر ارکان قدرت ملی به‌صورت هوشمند به نبرد با تهدیدات همه‌جانبه طرف خصم بپردازند.

۳-۲. مروری بر راهبردهای دفاع رسانه‌ای

با مرور ادبیات و براساس پروتکل این پژوهش، راهبردهای دفاع رسانه‌ای در دو بخش جداگانه، راهبردهای دفاعی کلی و راهبردهای دفاعی خرد بررسی شدند. در بخش راهبردهای دفاعی کلی، جلالی‌فراهانی و علوی‌وفا (۱۳۹۱) در یک دسته‌بندی جامع، راهبردهای دفاع رسانه‌ای را در سه سطح یا سه لایه دفاعی طبقه‌بندی می‌کنند. لایه اول پیشگیری، لایه دوم حفاظت و لایه سوم واکنشی و پاسخ‌دهی (جلالی‌فراهانی و همکاران ۱۳۹۱: ۱۵۳-۱۵۸). همچنین سلطانی‌فر و روشن‌دل اربطانی (۱۳۹۰) به‌کارگیری چهار رویکرد کلی جذب، تدافع، تهاجم و تدبیر را توسط یک رسانه متعالی جهت مقابله با قدرت‌های نرم معارض، تثبیت و توسعه قدرت سخت، نرم و هوشمند ارائه می‌کنند (سلطانی‌فر و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۴-۱۰۲). در پژوهشی دیگر نقیب‌السادات (۱۳۸۷) ذیل

مبحث «بحران و رسانه» از بحران‌سوزی رسانه‌ها یاد می‌کند که می‌توان آن را رویکردی دفاعی در مقابل تهدیدات رسانه‌ای دانست (نقیب‌السادات، ۱۳۸۷: ۱۲۸-۱۲۵).

در بخش راهبردهای دفاعی خرد با بررسی چهارده پژوهش منتخب براساس پروتکل این پژوهش، راهبردهای دفاع رسانه‌ای با استفاده از روش تحلیل مضمون استخراج شدند. این راهبردها ذیل یک مضمون اصلی با عنوان «راهبردهای دفاع رسانه‌ای»، سه کد تفسیری با موضوع «راهبردهای محتوایی»، «راهبردهای مدیریتی» و «راهبردهای زیرساختی - فناورانه» و ۱۷ کد توصیفی دسته‌بندی شدند. بیشترین کدها به راهبردهای محتوایی با ۳۷ کد و سپس راهبردهای مدیریتی با ۲۶ کد تعلق گرفت و تنها ۹ کد به راهبردهای زیرساختی - فناورانه اختصاص داده شد که نشان می‌دهد در پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون دفاع رسانه‌ای پژوهشگران بیشتر به ارائه راهبردهای محتوایی و مدیریتی اهتمام و توجه داشته‌اند.

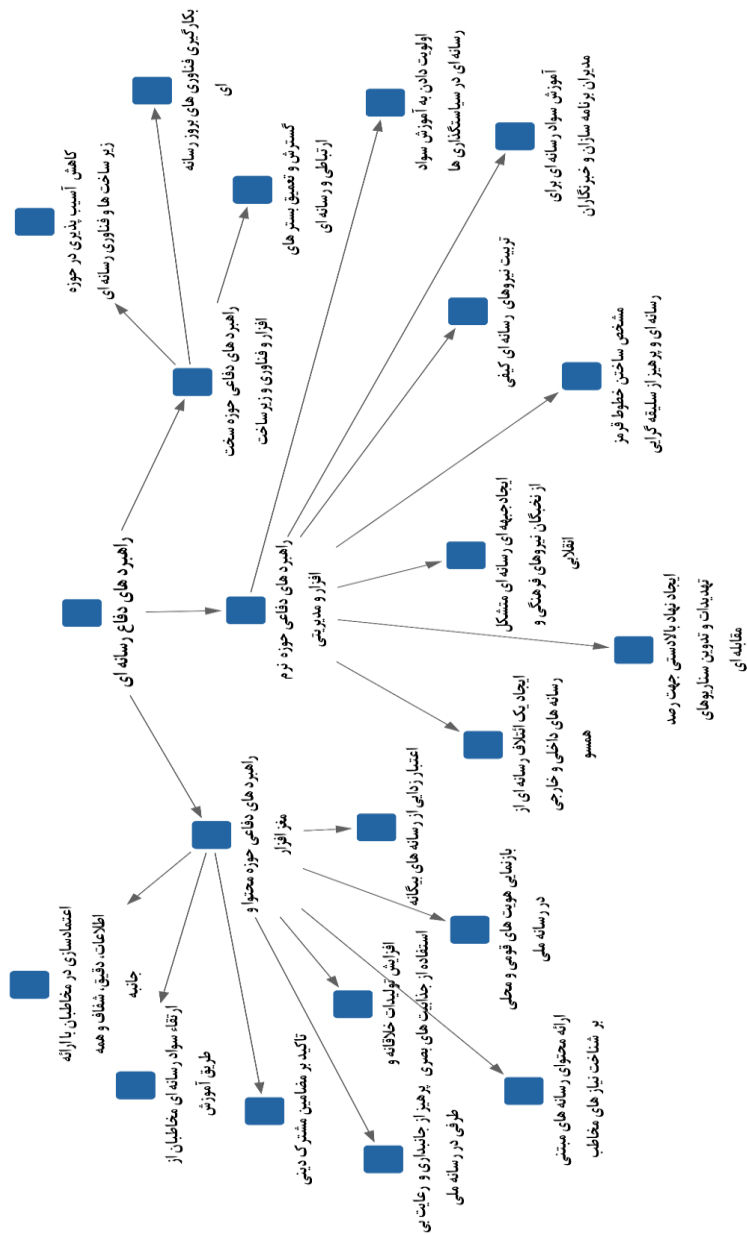
راهبردهای دفاع رسانه‌ای ارائه شده در این بخش در جدول و نمودار ذیل قابل مشاهده است:

جدول شماره ۳: دسته‌بندی مهم‌ترین محورهای راهبردهای دفاع رسانه‌ای

مضمون اصلی: راهبردهای دفاع رسانه‌ای			
کد تفسیری	کد توصیفی	نمونه‌ای از یادداشت برداری مربوط به هر گویه و منبع	فراوانی کدها
تهدیدات رسانه‌ای	افزایش تولیدات خلاقانه و استفاده از جذابیت‌های بصری،	تولید برنامه‌های جذاب و خلاقانه (خاشعی، ۱۳۸۹: ۱۴۹) به‌کارگیری جذابیت‌های بصری، هنری و رسانه‌ای در تولید آثار (باصری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶) توجه به جذابیت برنامه‌های رسانه ملی (رستمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۰)	۳۷
	بازنمایی واقعی هویت‌های قومی و محلی در رسانه ملی	ساخت برنامه‌های تلویزیونی با موضوعات قومی و محلی (حیدری و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۸-۲۷) استفاده از ظرفیت تکثر فرهنگی، قومی و زبانی در آثار سرگرمی (رستمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۰-۷۱)	
	ارتقاء سواد رسانه‌ای مخاطبان از طریق آموزش	ارتقاء سواد رسانه‌ای مردم از طریق آموزش (باقری و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷). تولید برنامه‌های آموزش سواد رسانه‌ای برای مقابله با تهدیدات رسانه‌ای نوین (مسن‌کر، ۱۳۹۵: ۱۵۸). توسعه فرهنگ استفاده از فضای مجازی (مهبانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰)	
	اعتبارزدایی از رسانه‌های بیگانه	ارتقاء سواد رسانه‌ای توسط رسانه ملی با تأکید بر مخاطبان سنین پایین، با همکاری مدارس (ساعی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰-۳۹)	
		نمایش تناقضات و خلاف واقع بودن اخبار شبکه‌های ماهواره‌ای (باصری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶)	

	<p>تبیین ماهیت شبکه‌های خبری جبهه معارض انقلاب اسلامی (خاشعی، ۱۳۸۹: ۱۴۹)</p> <p>توجه رسانه در برنامه‌سازی به صحت خبر، جامعیت و اعتبار منبع (رستمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۴)</p> <p>بالا بردن اعتماد عمومی به رسانه ملی از طریق اطلاع رسانی کامل، جامع و سریع (نقیب‌السادات، ۱۳۸۷: ۱۳۷)</p> <p>رعایت اصل صداقت و شفافیت در پخش اخبار و برنامه‌ها (محمدنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۲)</p>	<p>اعتمادسازی در مخاطبان با ارائه اخبار و اطلاعات شفاف، روشن و همه‌جانبه</p>	
	<p>بررسی و تلاش برای شناخت دقیق مخاطب و نیازهای او (خاشعی، ۱۳۸۹: ۱۴۹)</p> <p>تطابق پیام رسانه ملی با نیاز مخاطب از طریق ارزیابی مداوم نیازهای مخاطبان (باصری و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳)</p> <p>توجه به جنبه‌های روان‌شناختی مخاطبان (رستمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۶)</p>	<p>ارائه محتوای رسانه‌ای مبتنی بر شناخت نیازهای مخاطب به‌لحاظ سنی و اجتماعی</p>	
	<p>پرهیز از جبهه‌گیری مشخص و آشکار درباره موضوعات و ارائه غیر مستقیم پیام (خاشعی، ۱۳۸۹: ۱۴۹)</p> <p>پرهیز از قطب‌بندی‌های شدید در رسانه (رستمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۶)</p> <p>رعایت اصل بی‌طرفی میان گروه‌ها و اقشار جامعه (محمدنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۲)</p>	<p>پرهیز از جانبداری و رعایت بی‌طرفی رسانه ملی در پرداختن به موضوعات مختلف</p>	
	<p>جهت‌گیری رسانه‌های داخلی بر مضامین مشترک دینی و ملی (نقیب‌السادات، ۱۳۸۷: ۱۳۸)</p> <p>رسانه در بخش کارویژه ارشادی، ساخت فیلم‌های تاریخی - دینی را در اولویت قرار دهد (رستمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۱)</p> <p>بهره‌برداری از آموزه‌های مکتب تشیع در فضای مجازی (مهانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰)</p>	<p>تاکید بر مضامین مشترک دینی و تولید برنامه‌های دینی</p>	
۲۶	<p>برگزاری دوره‌های تخصصی سواد رسانه‌ای درباره رسانه‌های نوین برای مدیران و برنامه‌سازان صدا و سیما (مسن‌کر، ۱۳۹۵: ۱۵۹)</p> <p>برگزاری دوره‌های آموزشی - توجیهی برای مدیران خبر با موضوع امنیت نرم (دژکام، ۱۳۹۵: ۱۴۱)</p> <p>برگزاری کلاس‌های آموزشی برای مدیران با موضوع معضلات و آسیب‌پذیری نرم‌افزاری (دژکام، ۱۳۹۵: ۱۴۰)</p> <p>ورود صدا و سیما در عرصه سیاست‌گذاری آموزش سواد رسانه‌ای (مسن‌کر، ۱۳۹۵: ۱۴۹ - ۱۴۸)</p> <p>طراحی نظام سواد رسانه‌ای برای مقابله با اخبار جعلی (ساعی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰ - ۳۹)</p> <p>ایجاد قرارگاه فوریت‌های رسانه‌ای و ایجاد وحدت فرماندهی به‌منظور خروج از انفعال رسانه‌ای و پیشگیری از بحران‌آفرینی رسانه‌های بیگانه (باقری و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۶)</p> <p>موضع‌گیری و اقدام یکپارچه در مقابله با حمله رسانه‌ای و تدوین سناریوهای مختلف جنگ و دفاع رسانه‌ای (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۷)</p> <p>تلاش برای ایجاد وحدت، همبستگی و هم‌گرایی درون رسانه‌ای و بیرون رسانه‌ای (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۶)</p>	<p>آموزش و ارتقاء سواد رسانه‌ای برای مدیران، برنامه‌سازان و خبرنگاران</p> <p>اولویت دادن به آموزش سواد رسانه‌ای در سیاست‌گذاری‌ها</p> <p>تشکیل یک نهاد بالادستی به‌منظور رصد تهدیدات و تدوین سناریوهای مقابله به‌منظور حفظ آمادگی در مواجهه با تهدیدات</p>	تهدیدات نوین

	<p>طراحی و تدوین نظام جامع دیپلماسی فرهنگی ج.ا.ایران (خاشعی، ۱۳۸۹: ۱۴۹-۱۴۳)</p> <p>تشکیل کمیته‌ای بالادستی امنیت نرم در معاونت خبر سازمان صدا و سیما (دژکام، ۱۳۹۵: ۱۴۱)</p> <p>تشکیل اتاق جنگ رسانه‌های مجازی (مهانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰)</p> <p>تشکیل اتاق فکر جنگ رسانه‌های سایبری (نصرت‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۹-۲۸)</p>	
	<p>تعریف دوباره خط قرمزهای رسانه‌ای و پرهیز از سلیقه‌گرایی (خاشعی، ۱۳۸۹: ۱۴۹)</p> <p>مشخص نمودن مرز خودی و غیرخودی و نهایتاً خطوط قرمز نظام (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۶)</p>	<p>مشخص ساختن خطوط قرمز رسانه‌ای و پرهیز از سلیقه‌گرایی</p>
	<p>بهره‌گیری ظرفیت اتحادیه رادیو و تلویزیون‌های اسلامی و رسانه‌های برون مرزی نظام و رسانه‌های همسو در خارج از کشور به منظور خروج از رویکرد انفعالی (باقری و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۸)</p> <p>تشکیل شبکه‌های مشترک با کشورهای مسلمان (مهانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰)</p> <p>تلاش برای شکل‌دهی به ائتلاف رسانه‌ای بین کشورهای در حال توسعه (نقیب‌السادات، ۱۳۸۷: ۱۳۸)</p>	<p>تلاش برای شکل‌دهی به یک ائتلاف رسانه‌ای با استفاده از ظرفیت‌های رسانه‌های داخلی و خارجی همسو</p>
	<p>آموزش، تربیت و کادرسازی نیروهای متعهد (باقری و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷)</p> <p>تربیت نخبگان فضای مجازی با هدف واپایش تهدیدهای رسانه‌ای (مهانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰)</p> <p>تشویق، ساماندهی و صف‌آرایی نخبگان و نوابغ کشورمان در مقابل جبهه جنگ رسانه‌ای دشمن (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۸-۱۶۲)</p>	<p>ایجاد یک جبهه رسانه‌ای در مقابل جنگ رسانه‌ها متشکل از نخبگان، نیروهای فرهنگی و انقلابی</p>
	<p>ایجاد شبکه مستقل ملی اطلاعات با هدف مقابله با تهدیدهای مجازی (مهانیان و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰)</p> <p>ایجاد شبکه سیگنال‌رسانی ماهواره‌ای و زمینی بومی (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۶)</p> <p>راه اندازی شبکه‌های اجتماعی بومی (نصرت‌آبادی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۹-۲۸)</p>	<p>گسترش و تعمیق بسترهای ارتباطی و رسانه‌ای</p>
	<p>به‌روزرسانی تجهیزات و فناوری‌های رسانه‌ای (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۵)</p> <p>مجهز نمودن رسانه‌ها به آخرین فناوری‌ها، روش‌ها و علوم مرتبط با رسانه به‌منظور ایجاد موازنه رسانه‌ای با دشمن (باقری و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۷)</p>	<p>بکارگیری فناوری‌های بروز رسانه‌ای</p>
۹	<p>تمرکززدایی و پراکندگی تجهیزات در کل کشور (در حال حاضر ۸۰ درصد تولید در پایتخت انجام می‌شود) (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۶)</p> <p>خودکفایی در زمینه تجهیزات و فناوری‌های مورد نیاز رسانه (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۵).</p> <p>ایجاد شبکه سیگنال‌رسانی ماهواره‌ای و زمینی بومی (جلالی‌فراهانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۶۶).</p>	<p>کاهش آسیب‌پذیری در حوزه زیرساخت‌ها و فناوری رسانه‌ای</p>

نمودار شماره ۳: راهبردهای دفاع رسانه‌ای در سه دسته راهبردهای محتوایی، مدیریتی و زیرساختی - فناوریانه

۴. نتیجه گیری و پیشنهادات

ظهور تهدیدات و جنگ‌های نوین با دارا بودن خصوصیات مانند، نرم‌افزارگرایی، مرکب بودن، وجود ارتباط سیستمی میان مراکز ثقل یک کشور، به‌کارگیری رویکرد تأثیرمحوری، هوشمندی و تعامل هم‌افزا میان ارکان مختلف قدرت، بی‌شک مستلزم اتخاذ تدابیر دفاعی متناسب با این نوع از تهدیدات است. در این میان تهدیدات رسانه نیز در هماهنگی و هم‌افزایی با سایر تهدیدات نظامی، سیاسی، اجتماعی و تحریم‌های اقتصادی دشمن به‌صورتی کاملاً هوشمند سعی دارند بیشترین قدرت تخریبی ممکن را ایجاد نمایند. بنابراین جهت اتخاذ رویکرد دفاعی متناسب می‌بایست با در نظر گرفتن دفاع رسانه‌ای در چارچوب دفاع همه‌جانبه، با بهره‌گیری از کلیه ابزار و تجهیزات رسانه‌ای در کلیه اشکال صوتی، تصویری، مکتوب و مجازی در تعاملی هم‌افزا با سایر ارکان قدرت ملی و فراملی به‌شکلی هوشمند به مقابله با تهدیدات پرداخت، تا نتیجه مطلوب حاصل شود.

از این رو، با توجه به ویژگی‌های برشمرده شده برای تهدیدات رسانه‌ای و بایستگی‌های دفاع رسانه‌ای در چهارچوب دفاع همه‌جانبه که در بخش‌های پیشین ذکر شد، منظور از «پدافند رسانه‌ای در گستره دفاع همه‌جانبه»، به‌کارگیری کلیه امکانات و توانمندی‌های رسانه‌ای در سه بُعد مدیریتی، محتوایی و فناورانه در تعاملی هم‌افزا با سایر مؤلفه‌های قدرت ملی و فراملی به‌صورت هوشمند به‌منظور مقابله با تهدیدات رسانه‌ای و تهدیدات همه‌جانبه دشمن است. در ادامه با بررسی راهبردهای دفاع رسانه‌ای در پژوهش‌های منتخب، این راهبردها در سه بخش محتوایی، مدیریتی و زیرساختی-فناورانه دسته‌بندی گردید. برطبق یافته‌ها در پژوهش‌های مورد بررسی، بیشتر بر ارائه راهبردهای محتوایی و مدیریتی تمرکز شده است و حوزه راهبردی زیرساختی-فناورانه نیازمند بررسی و تحلیل بیشتری می‌باشد.

پرتکرارترین محورهای راهبردهای دفاعی ارائه شده در پژوهش‌های مورد بررسی به قرار ذیل می‌باشد:

- بازنمایی واقعی هویت‌های قومی و محلی (آداب و رسوم، موسیقی و ...) و انعکاس مشکلات آن در برنامه‌های رسانه ملی؛
- افزایش تولیدات خلاقانه و استفاده از جذابیت‌های بصری، هنری؛

- ارتقاء سواد رسانه‌ای مخاطبان از طریق آموزش؛
- اعتبارزدایی از رسانه‌های بیگانه؛
- اعتمادسازی در مخاطبان با ارائه اخبار و اطلاعات شفاف، روشن و همه‌جانبه؛
- ارائه محتوای رسانه‌ای مبتنی بر شناخت نیازهای مخاطب به‌لحاظ سنی و اجتماعی؛
- پرهیز از جانب‌داری و رعایت بی‌طرفی در رسانه ملی در پرداختن به موضوعات مختلف؛
- تاکید بر مضامین مشترک دینی و تولید برنامه‌های دینی؛
- آموزش و ارتقاء سواد رسانه‌ای برای مدیران، برنامه‌سازان و خبرنگاران؛
- اولویت دادن به آموزش سواد رسانه‌ای در سیاست‌گذاری‌ها؛
- تشکیل یک نهاد بالادستی به‌منظور رصد تهدیدات و تدوین سناریوهای مقابله به‌منظور حفظ آمادگی در مواجهه با تهدیدات؛
- مشخص ساختن خطوط قرمز رسانه‌ای و پرهیز از سلیقه‌گرایی؛
- تلاش برای شکل‌دهی به یک ائتلاف رسانه‌ای با استفاده از ظرفیت‌های رسانه‌های داخلی و خارجی
- همسو؛
- ایجاد یک جبهه رسانه‌ای در مقابل جنگ رسانه‌ها متشکل از نخبگان، نیروهای فرهنگی و انقلابی؛
- گسترش و تعمیق بسترهای ارتباطی و رسانه‌ای؛
- بکارگیری فناوری‌های بروز رسانه‌ای؛
- کاهش آسیب‌پذیری در حوزه زیرساخت‌ها و فناوری‌های رسانه‌ای؛

پیشنهادها

براساس نتایج پژوهش، پیشنهادهایی به شرح ذیل ارائه می‌شود:

- با توجه به ضعف ادبیات موضوعی در خصوص پدافند رسانه‌ای، پرداختن به مطالعات و پژوهش‌های مرتبط با دفاع رسانه‌ای با استفاده از نظریات دو حوزه دفاعی و رسانه‌ای و تقویت ادبیات موضوعی پدافند رسانه‌ای پیشنهاد می‌گردد.
- ارائه راهبردهای پدافند رسانه‌ای در دو حوزه «زیرساخت و فناوری» و «مدیریت و رهبری» نیازمند توجه بیشتری از سوی محققان در پژوهش‌های آتی است.
- با توجه به ویژگی‌های تهدیدات نوین و ظهور تهدیدات ترکیبی، افزایش مطالعات و پژوهش‌های میان رشته‌ای پیرامون تعامل تهدیدات رسانه‌ای با دیگر حوزه‌های تهدید پیشنهاد می‌گردد.
- سیاست‌گذاری به‌منظور تشکیل یک جبهه رسانه‌ای در مقابل جنگ رسانه‌ها متشکل از نخبگان، نیروهای فرهنگی و انقلابی از طریق آموزش، تربیت و کادرسازی نیروهای متعهد، به‌ویژه تربیت نخبگان فضای مجازی با هدف واپایش تهدیدهای رسانه‌ای و صف‌آرایی نخبگان و نوابغ کشورمان در مقابل جبهه جنگ رسانه‌ای دشمن پیشنهاد می‌گردد.
- تقویت مشارکت در ائتلاف‌های رسانه‌ای در سطح محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی به-منظور مقابله با مسموم‌سازی‌های افکار عمومی توسط رسانه‌های جریان اصلی، برای نمونه استفاده از ظرفیت اتحادیه رادیو و تلویزیون‌های اسلامی به‌منظور مقابله با اسلام-هراسی پیشنهاد می‌گردد.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- افتخاری، اصغر (۱۳۸۷). قدرت نرم، فرهنگ و امنیت (مطالعه موردی بسیج). تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- باصری، احمد، میرسنده‌سی؛ سیدمحمد، حاتمی؛ حمیدرضا و حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۱). *راهبردهای مقابله با جنگ رسانه‌ای غرب علیه جمهوری اسلامی ایران*. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، سال دوم، شماره ۵، ۱-۱۹.
- باقری، سیامک و مقدم‌فر، حمیدرضا (۱۳۹۳). *راهبردهای مقابله با نقش‌آفرینی ضد امنیتی رسانه‌های بیگانه با تأکید بر فتنه ۸۸*. امنیت ملی، سال چهارم، شماره ۱۴، ۱۱۹-۱۵۰.
- پورحسن، ناصر. (۱۳۹۰). *دیپلماسی عمومی نوین و دفاع همه‌جانبه*. راهبرد دفاعی، سال نهم، شماره ۳۳، ۱۳۷-۱۵۸.
- جلالی‌فراهانی، غلامرضا و علوی‌وفا، سعید (۱۳۹۱). *راهبردهای دفاع رسانه‌ای در برابر جنگ نرم*. نگرش امنیت ملی، سال یکم، شماره ۱، ۱۳۶-۱۷۳.
- حیدری، حسین و شاوردی، تهمینه (۱۳۹۲). *شبکه‌های اجتماعی مجازی و قومیت؛ فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌رو*. پژوهش‌های ارتباطی، سال بیستم، شماره ۷۶، ۳۷-۶۴.
- خاشعی و رناخواستی، وحید (۱۳۸۸). *درآمدی بر سیاست‌های رسانه‌ای مقابله با جنگ نرم*. فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی وسایل ارتباط جمعی (رسانه)، سال بیستم، شماره ۷۸، ۱۲۷-۱۵۱.
- دژکام، محمد (۱۳۹۵). *ارائه راهبرد مطلوب تقویت امنیت نرم جمهوری اسلامی ایران با خبر تلویزیونی*. تهران، دانشگاه صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، گروه ارتباطات.
- رستمی، فرزاد و طباحی‌ممقانی، جواد (۱۳۹۰). *آینده‌پژوهی فضای رسانه و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران*. آفاق امنیت، سال چهارم، شماره ۱۱، ۵۷-۸۲.
- ساعی، محمدحسین؛ آزادی، محمدحسین و البرزی دعوتی، هادی (۱۳۹۸). *مبانی طراحی نظام سواد رسانه ای برای مقابله با خبر جعلی*. پژوهش‌های ارتباطی (پژوهش و سنجش)، سال بیست و ششم، شماره ۱۰۰، ۲۳۵-۲۷۶.
- سبجانی‌فر، محمدجواد و بتولی، ابوالحسن (۱۳۹۳). *بررسی تهدیدات نرم علیه ج.ا.ا با تأکید بر تهدیدات رسانه‌ای*. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، سال سوم، شماره ۱۰، ۱۸۱-۲۰۲.
- سلطانی‌فر، احسان و روشن‌دل اربطانی، طاهر (۱۳۹۰). *مدل مفهومی تبیین گفتمان حاکمیت، مردم، و رسانه با رویکرد پدافند غیرعامل*. مطالعات بین رشته‌ای در رسانه و فرهنگ (رسانه و فرهنگ)، سال یکم، شماره ۲، ۸۷-۱۱۴.
- طاهری، بهمن و مسلمی، حسین (۱۳۹۱). *ماهیت و ابعاد جنگ رسانه مبتنی بر فناوری اطلاعات و ارتباطات در دفاع ملی و دفاع همه‌جانبه*. امنیت ملی، سال دوم، شماره ۷، ۱۷۵-۲۲۶.

- علوی وفا، سعید و جلالی فراهانی، غلامرضا (۱۳۹۴). طراحی محیط راهبردی فضای تخصص رسانه‌های دشمنان علیه رسانه ملی جمهوری اسلامی ایران با رویکرد پدافند غیرعامل. مطالعات دفاعی استراتژیک، سال سیزدهم، شماره ۵۹، ۲۶-۵.
- فولادی، قاسم و صابر فرد، علیرضا (۱۳۹۳). جنگ‌های تأثیرمحور آینده و ضرورت نوآوری در فرایندهای اطلاعاتی - امنیتی جامعه اطلاعاتی. پژوهش‌های حفاظتی - امنیتی، سال سوم، شماره ۹، ۴۹-۷۰.
- کلانتری، فتح‌اله (۱۳۹۵). مشخصات جنگ احتمالی آینده علیه ج.ا.ایران و راهبردهای مقابله با آن. راهبرد دفاعی، سال چهاردهم، شماره ۵۶، ۱۰۳-۱۳۱.
- کنعانی، فاطمه؛ حسن زاده، علیرضا؛ الهی، شعبان و طباطباییان، سیدحبيب اله (۱۳۹۷). بررسی کاربرد روش‌های آینده‌نگری؛ مرور سیستماتیک. راهبرد، سال بیست و هفتم، شماره ۸۷، ۳۳-۵.
- گروسی، امیر (۱۳۹۱). الگوی مدیریت راهبردی پدافند غیرعامل. تهران، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده مدیریت و حسابداری.
- محمدنژاد، عباس؛ جباری، عباسعلی و شاه محمدی، محمد (۱۴۰۰). راهکارهای ارتقاء اعتماد مخاطب به رسانه ملی. امنیت ملی، سال یازدهم، شماره ۴۲، ۱۷۸-۱۴۳.
- مختاریان پور، مجید (۱۳۸۹). طراحی مدل اجرای سیاست‌های فرهنگی مبتنی بر برنامه‌های توسعه کشور. تهران، دانشگاه علامه طباطبایی، دانشکده مدیریت و حسابداری.
- مسن کر، فرهاد (۱۳۹۵). راهبردهای صدا و سیما برای ارتقاء سواد رسانه‌ای در حوزه تهدیدات رسانه‌های نوین. تهران، دانشگاه صدا و سیما، دانشکده ارتباطات و رسانه.
- منزوی، مسعود (۱۳۸۷). دکترین نیروهای مسلح آمریکا. سیاست دفاعی. سال شانزدهم، شماره ۶۲، ۱۶۹-۱۹۵.
- مهبانان، علیرضا و مجردی، سعید (۱۳۹۳). راهبردهای ج.ا.ایران در قبال شبکه‌های اجتماعی مجازی در جنگ آینده. راهبرد دفاعی، سال دوازدهم، شماره ۴۶، ۷۹-۱۱۵.
- ناظمی اردکانی، مهدی و الوندی، محمدجواد (۱۳۹۳). دفاع همه‌جانبه، راهبرد تامین امنیت نظام اسلامی از منظر حضرت امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری. آفاق امنیت، سال هفتم، شماره ۲۲، ۱۱۳-۱۳۳.
- نصرت‌آبادی، جمشید و پسندیده، جواد (۱۳۹۹). اقدامات حفاظتی در مواجهه با جنگ رسانه‌های اجتماعی در فضای سایبر. پدافند غیرعامل و امنیت، سال هشتم، شماره ۳۰، ۳۰-۵.
- نقیب‌السادات، سیدرضا (۱۳۸۷). تهدیدهای رسانه‌ای و مدیریت بحران. پژوهش‌های ارتباطی (پژوهش و سنجش)، سال پانزدهم، شماره ۵۵، ۱۱۳-۱۳۹.

ب. منابع انگلیسی

- Janičatová, S., and Mlejnková, P. (2021). "The ambiguity of hybrid warfare: A qualitative content analysis of the United Kingdom's political-

military discourse on Russia's hostile activities". *Contemporary security policy*, vol. 42, No. 3, 312-344.

- Okoli, C., and Schabram, K. (2010). A guide to conducting a systematic literature review of information systems research.
- Oren, E. (2016). A dilemma of principles: the challenges of hybrid warfare from a NATO perspective. *Special Operations Journal*, vol. 2, No.1, 58-69.
- Takahashi, S. (2018). Development of gray-zone deterrence: concept building and lessons from Japan's experience. *The Pacific Review*, vol. 31, No. 6, 787-810.
- Tusa, F. (2013). How social media can shape a protest movement: The cases of Egypt in 2011 and Iran in 2009. *Arab Media and Society*, vol.17, 1-14.
- Warden, J. A. (1998). *The air campaign: planning for combat*. iUniverse.
- Zhou, Y. (2019). A Double-Edged Sword: Russia's Hybrid Warfare in Syria. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, vol. 13, No. 2, 246-261.